

ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПISУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: СТУДІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ

© Фуртес О.О., 2008

Проаналізовано наукові та аналітично-мемуарні праці української військової еміграції, присвячені проблемам українського державотворення у березні 1917 – квітні 1918 рр.

Scientific and analytically-memoir labours of Ukrainian military emigration, devoted the problems of Ukrainian creation of the state in March 1917 – April 1918, are analysed in the article.

Проблема українського державотворення після падіння Російської імперії є надзвичайно важливою для сучасної України, адже будівництво її правдивої незалежності та самостійності триває. З'ясування та осмислення головних причин невдалої спроби державного будівництва у березні 1917 – квітні 1918 рр. дасть змогу краще проводити теперішню та майбутню військово-політичну діяльність України як суверенної держави.

За результатами аналізу наукових праць [1–8], значний внесок в дослідження зазначеної проблеми внесли безпосередні учасники національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. за незалежність України – українські військовики, які, вимушено опинившись в еміграції, намагалися зрозуміти причини своєї поразки шляхом проведення науково-історичних досліджень. Окреслення головних напрямів їх досліджень та найбільш змістовних й об'єктивних праць, присвячених Українській революції доби Центральної Ради, є необхідним для чіткого усвідомлення та розуміння процесу українського державотворення того періоду.

Цілі статті – з'ясувати головні напрями досліджень Української революції доби Центральної Ради, що здійснювали українські військовики в еміграції у 20–30 роки ХХ століття та визначити найбільш змістовні й об'єктивні їх праці.

Для того, щоб осмислити процеси військового будівництва і збройної боротьби за незалежність Української Народної Республіки (УНР), виявити причини поразки національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., із початку вимушеного перебування за межами Батьківщини українська військова еміграція розгорнула активну науково-організаційну діяльність. Потужний інтелектуальний потенціал військовиків, насамперед високого рангу, дав змогу у складних умовах еміграції створити великий за обсягом і унікальний за змістом пласт військово-історичних праць, які становлять надзвичайно цінну джерельну базу для майбутніх науковців і дослідників. Актуальність цієї роботи визначена станом української історіографії в СРСР, де, як зауважував Ярослав Дашкевич, “... намагання незаідеологізовано досліджувати історію України натикалося на звинувачення в буржуазному націоналізмі з відповідними до різних епох санкціями... Історіографію т. зв. радянського періоду слід вивчати так, як вивчають поширення ошуканих ідей, психопатологію псевдонаукової творчості, а також як підневільну, рабську працю” [9].

Отже, у міжвоєнний період ХХ ст. у середовищі військової еміграції УНР сформувалася когорта воєнних істориків і дослідників минувшини, які утворили низку центрів української історичної науки та видавництва в Європі та Америці, зокрема у Варшаві, Празі, Відні, Берліні, Парижі, Вінніпезі. Щоправда, умови їхньої праці були не завжди сприятливими. “Разом з тим вони були вільними у виборі тем і методів дослідження, – наголошують сучасні львівські історики К. Кондратюк і П. Білян, – мали можливість обстоювати свої наукові теорії і позиції, не були змушені працювати на хибних засадах. Творчій праці істориків сприяла близькість до європейських

осередків і вчених та співробітництво з ними, наявність певної кількості документів і матеріалів, які були вивезені діячами УНР на еміграцію” [1, с. 261].

Визначальним напрямом досліджень, безперечно, була історія Української революції, за висловом В. Солдатенка, “... однієї з найяскравіших і найпритягальніших сторінок вітчизняної історії” [2, с. 418]. Відзначимо, що від самих початків військово-історичної роботи в українському війську завдяки зусиллям досвідчених науковців, а згодом заснованого у Львові Українського воєнно-історичного товариства (1919–1920), було сформовано концепцію та методологічні засади досліджень військових істориків. Найбільшу цінність являли собою теоретично-методологічні праці: “Українська мемуаристика, її сучасний стан і значення” І. Кривецького [10] та “Як писати мемуари?” І. Кривецького й О. Назарука [11]. Значний внесок у розроблення проблематики зробив підполковник В. Прохода, якого високо оцінював історіограф Лев Шанковський: “Прохода є автором низки воєнно-історичних досліджень і спогадів, що мають велике значення у воєнно-історичній літературі. Його стаття в збірнику на пошану С. Петлюри є добрим конспектом українського війська” [3, с. 65]. Великою заслугою цього автора було також те, що він вперше обґрунтував періодизацію збройної боротьби Армії УНР, яка фактично визначила напрями досліджень Української революції.

Насамперед увагу дослідників привернув процес військового будівництва в Добу Центральної Ради, зокрема Всеукраїнські військові з’їзди, українізація російської армії, утворення воєнного відомства та формування перших частин Української Армії. Історіографія цього періоду охоплює велику збірку мемуарів, розвідок і аналітичних праць таких військовиків, як В. Прохода, В. Кедровський, В. Савченко, М. Омелянович-Павленко, М. Падалка, Б. Монкевич, В. Сальський, Ю. Науменко, В. Євтимович, Б. Сульківський та ін. Зокрема, велике значення Всеукраїнських військових з’їздів для розвитку і піднесення самостійницьких державницьких ідей Української революції особливо переконливо висвітлив у працях “Українська армія та Головний Отаман Симон Петлюра” і “Вождь та військо” уже згаданий підполковник В. Прохода [12]. “Найяскравішими моментами першого періоду Української революції є 1-й і 2-й Всеукраїнські військові з’їзди, в яких виявився стихійний рух народних мас до власних форм українського державного життя, – зазначав він. – На цих з’їздах прокинувся ніби цілком знищений дух військово-козацької владі української нації. На них вітав дух Мазепи, якого усіма силами намагалися прогнати провідники російської революції” [12, с. 112].

На відміну від інших авторів, В. Прохода загалом об’єктивно висвітлив здобутки і втрати з’їздів, відверте протистояння двох таборів – самостійницького під проводом ініціатора першого з’їзду М. Міхновського, яке вимагало негайного проголошення незалежної України і формування власної регулярної армії, і табору автономістів на чолі з М. Грушевським та В. Винниченком, число політичною програмою “була тоді автономія в межах великої Росії, а для цього військо не було потрібне” [12, с. 112]. У боротьбі цих течій в українському революційному русі Симон Петлюра зайняв тоді “середню позицію” [12, с. 117]. На думку В. Проходи, 2-й військовий з’їзд був радикальнішим. На цьому з’їзді від імені 1,6 млн. українських вояків було поставлено вимогу: провідникам Центральної Ради вжити рішучих дій для створення реальної автономії, новоствореному Українському Військовому Генеральному Комітетові на чолі з С. Петлюрою було доручено активізувати українізацію російської армії, сформувавши українські військові частини. Після з’їзду Центральна Рада проголосила Перший Універсал від 23 червня 1917 р. Але український політичний провід залишався на позиціях автономії.

Зрештою процес українізації розгорнувся й охопив усі фронти російської армії. Зокрема було українізовано 6-й, 10-й, 17-й, 21-й і 34-й армійські корпуси та багато інших частин. Але, із жалем писав В. Прохода, “... ці українські частини, залишені без жодного національно-державного керівництва, розклалися” [12, с. 119]. Українізація армії сприяла піднесенню національної свідомості вояків і деякою мірою сприяла військовому будівництву, але, за висновком автора, себе не виправдала. Треба було починати з формування власної армії, але до такого висновку політичний провід прийшов надто запізно. Концепція військового будівництва В. Проходи полягала в тому, що “... українське військо є національною армією незалежної Української держави, що стоїть на

сторожі правди держави й нації та оберігає вільний розвиток усіх суспільних верств своєї батьківщини” [12, с. 121].

На відміну від В. Проходи, полковник Володимир Савченко у статті про український рух у 12-й російській армії високо оцінював процес українізації у військах. “Цей рух українських військовиків, – стверджував він, – морально підтримував Українську Центральну Раду, давав їй віру в нашу перемогу, і він підштовхував до рішучих дій. Не будь українського руху в російському війську, то, можливо, не було б і чотирьох універсалів з їхніми наслідками” [13]. Щоправда, В. Савченко закидав Центральній Раді, що вона не використала потужної сили російської армії – близько 120 тис. вояків-українців, які зголосилися до українського війська. “З першого ж дня революції, – наголошував він, – повинні були проводирі наші в першу ж чергу приступити до організації регулярного національного війська, єдине пам’ятаючи, що свобода народів здобувається не словом, а лише залізом і кров’ю” [13, с. 52].

Згідно з офіційною статистикою, на початку 1917 р. в російській армії нараховувалося близько 3,5 млн. українців – солдатів, офіцерів і генералів [14]. Тільки у складі Південно-Західного і Румунського фронтів, що діяли на території України, українців було, за підрахунками Івана Кураса, щонайменше 1,7 млн. [15]. Отже, створити власне військо, боєздатну регулярну армію чисельністю до трьох мільйонів вояків, доводить генерал В. Петрів, було цілком реально. На жаль, реалізувати ці можливості не вдалося. “Центральна Рада забула, – вважав М. Падалка, – що в політиці вищим аргументом справедливості є добре озброєна і велика дисциплінована армія” [16]. Виправдовуючи військово-політичний провід тогочасної України, генерал Володимир Сальський у спогадах про С. Петлюру писав: “Вся демократія українська сподівалася спочатку, що з демократією російською, яка в той час стояла при владі, дійдеться до мирного порозуміння” [17]. До речі, генерал вважав, що С. Петлюра був “... єдиний з-поміж наших діячів політичних, що з самого початку російської революції зрозумів значіння і потребу збройної сили для України” [17, с. 4]. Зауважимо, що факти свідчать, а праці з історії цієї проблематики підтверджують: він – принаймні на перших військових з’їздах – поділяв позицію В. Винниченка – відвертого противника М. Міхновського в боротьбі за розбудову регулярного українського війська [4, с. 195–199].

Серед помітних праць з цієї проблематики відзначимо такі, як “Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр.” та “Український рух у 9-й російській армії” В. Савченка, “Українізація на Північному фронті російської армії” П. Проценка, “З українського руху Січеславської залози в році 1917” І. Гнойового, “Другий військовий з’їзд” І. Гаврилюка, “Початки національного війська” та “Перше засідання другого Всеукраїнського Військового Генерального Комітету” В. Кедровського, “Третій військовий з’їзд у Києві” М. Кочегара, “Українська пропаганда серед “сибіряків” і “туркестанців” у революційні роки” В. Петріва, “Українізація частин в російській армії” А. Маруценка-Богданівського, “Піонери українського війська” Б. Монкевича.

Найповніше процес українізації в російській армії висвітлив активний учасник всеукраїнських військових з’їздів, член Українського Генерального Військового Комітету полковник В. Кедровський, який на основі своїх опублікованих статей та спогадів видав у Канаді монументальну працю “1917 рік” [18]. Він детально відтворив атмосферу на військових з’їздах, гостру боротьбу між радикально налаштованими делегатами та поміркованим крилом на чолі з верхівкою Центральної Ради. Зокрема, старшина І. Гаврилюк, рішуче виступаючи на Першому з’їзді проти продовження бойових дій на німецькому фронті, заявляв: “Немає за що віддавати на загибель найкращих синів нашої Вітчизни!.. Ми повинні утворювати свою військову силу, тримати її на своєму фронті, для оборони своїх границь... бо боротьба за рідний край ще наближається – жорстока і рішуча. Будемо до неї готуватися. Коли тепер втратимо сили і не використаємо цей історичний час, нас прокленуть наші нащадки!” [18, с. 130–131]. В. Кедровський свідчить, що більшість делегатів засуджувала Тимчасовий уряд Росії й висунула гасла незалежності України – негайного відокремлення від Росії. Дехто пропонував запровадити військову диктатуру. Позитивно оцінюючи роль С. Петлюри на з’їзді, він визнавав, що майбутній Головний Отаман зайняв суперечливу позицію: виступав за необхідність формування власної армії, але саме він сприяв поразці самостійницького табору на чолі з М. Міхновським [5, с. 49–50].

До речі, історик Осип Думін у статті “Українська військова і воєнна література” подав схвальну рецензію на праці військових істориків українського зарубіжжя, присвячених українізації. Відзначаючи доволі змістовну працю Б. Монкевича “Піоніри українського війська”, він слушно зауважував, що поряд із М. Міхновським слід обов’язково ставити таких державників із самостійницького крила, як О. Луценко, О. Шаповал, О. Макаренко, В. Павелко та ін. “... відданих всею душею справі організації війська”. О. Думін заперечив авторові в тому, що табору М. Міхновського найбільші перешкоди ставили представники Київської ради робітничих і солдатських депутатів. “Не він (Совет – авт.) перешкоджав Міхновському та Ключові ім. Гетьмана Полуботка організувати українські стяги, а Штаб Військової Округи, а ще більше такі свої соціалісти, що орієнтувалися на союз з русскою революційною демократією... Вони найбільше загальмували творення української армії”. Провина в цьому, вважав О. Думін, лягає й на С. Петлюру, як на Голову Українського Військового Генерального Комітету. “По-нашому, У.В.Г.К. загирих великі таланти, вручені йому українськими військовими з’їздами”, – наголошував він [19].

Більшість авторів праць з історії українізації в російській армії висловлювали думку, що після Другого військового з’їзду в цьому процесі стався поворот від поділу українців на окремі частини до створення частин національно-територіального війська. Розгорнулося формування добровольчих українських полків ім. Богдана Хмельницького та ім. Гетьмана П. Полуботка (Київ), ім. Т. Шевченка (Чернігів), ім. І. Гонти (Умань), ім. Гетьмана Сагайдачного (Житомир), ім. П. Дорошенка (Сімферополь) та ін. Але переламним моментом у військовому будівництві стали більшовицький переворот у Петрограді та – як його наслідок – Третій Універсал Центральної Ради. Г. Порохівський, В. Кедровський, В. Прохода й багато інших військовиків у мемуарах указували на велике значення С. Петлюри на другому етапі Української революції, головною ідеєю якого була збройна боротьба проти московської агресії. “С. Петлюра ясно бачив, – писав В. Кедровський, – що Україні неминуче доведеться стати до збройної боротьби з Москвою. Відповідно до цього й вироблялися всі плани нашої праці для створення української армії” [20]. Але згаяний час для створення регулярної армії, здатної надійно захистити щойно утворену незалежну Українську державу, провідникам революції до першої українсько-більшовицької війни надолужити не вдалося.

Історіографія дослідження національно-визвольних змагань українського народу охоплює потужний пласт мемуарних і військово-історичних праць істориків українського зарубіжжя міжвоєнних років. Серед них – праці генералів і вищих старшин, активних учасників перших битв за незалежність України: В. Петлюри, М. Омеляновича-Павленка, П. Єрошевича, В. Євтимовича, К. Смовського, О. Доценка, А. Пузицького, В. Савченка, О. Удовиченка та ін. Незважаючи на деяку тенденційність (це стосується насамперед спогадів), вони, безперечно, можуть слугувати цінним джерелом для дослідників.

Значним внеском в історіографію цього періоду були спомини генерала М. Омеляновича-Павленка “На Україні. 1917–1918” – тогочасного командувача українських військ Катеринославщини, помічника начальника Військових шкіл Генерального Комітету, військового комісара Одеської військової округи, члена Комітету з розбудови Української Армії при Генштабі УНР. Відтворюючи складні процеси військового будівництва в умовах збройної боротьби із збільшовиченими частинами 2-го гвардійського корпусу, які рвалися до Києва, автор високо оцінював дії українських старшин у перемозі сильного ворога. “Старшина українська, – писав він, – не творила з себе “офіцерських обществ”, офіцерських баталіонів. Вона щільно влилася в масу національно-свідомого вояцтва, творячи для нього моральні опорні точки: під час революційної доби бачити старшину при кулеметі або вартовим з рушницею не було рідкістю” [21]. Генерал М. Омелянович-Павленко чимало сторінок також приділив своїй службі в Генеральному Штабі поряд із визначними воєначальниками – генералами Олександром Осецьким, Олексієм Галкіним, талановитим молодим полковником Василем Тютюнником, спільній праці щодо “теоретично-організаційної підготовки будівництва Української Армії” під час українсько-більшовицької війни та після повернення до Києва [21, с. 72–74].

У перших боях із більшовицькими військами на Правобережжі у грудні 1917 р. особливо відзначився начальник штабу 1-ї Української дивізії полковник Микола Капустянський, автор кількох військово-історичних праць. “Український корпус (у нього входила його дивізія – авт.), – наголошував він у Додатку до “Історії українського війська”, – сумлінно виконав таке важливе завдання оборони доступів із південного заходу до Києва й давав увесь час переможну відсіч численним нападам більшовиків” [6, с. 579]. Автор висвітлив маловідомі сторінки перших успіхів українських полків під його командуванням: цим полком вдалося відбити в більшовиків Шепетівку, Старокостянтинів, Бердичев, розгромити ворожі залоги та захопити багаті трофеї. “Шість полків першого корпусу, – писав М. Капустянський, – в часи першої війни Центральної Ради з большевиками успішно боронили й рятували Україну з південного заходу аж до відвороту Центральної Ради на Житомир” [6, с. 580].

Чимало уваги військові історики приділили бойовим діям українського війська під час оборони Києва у січні–лютому 1918 р. Відзначимо насамперед книгу В. Петріва “Спомини з часів української революції (1917–1921)”. Генерал об’єктивно відтворив діяльність С. Петлюри в період першої українсько-більшовицької війни. Він вказав на важливе значення сформованого Петлюрою Гайдамацького Коша Слобідської України в обороні української столиці. Саме в ньому розпочинав свій бойовий шлях штабс-капітан Удовиченко. Поруч із ним воювали визначний артилерійський командир, майбутній генерал К. Смовський, а також полковник О. Сливінський – згодом начальник Генштабу [22]. У спогадах “Перша боротьба за Київ” О. Удовиченко наголошував на національній свідомості й патріотизмові гайдамаків, які добровільно вступали до Коша, складали присягу на вірність Україні, а у боях із більшовиками виявляли високі морально-бойові якості [23].

Чи не найбільше спогадів та військово-історичних розвідок було присвячено бою під Крутами у січні 1918 р. Історіографія цього бою надзвичайно велика: за бібліографією, яку склав А. Фігель 1933 року, вона нараховувала 90 спогадів, розвідок і аналітичних статей [24]. Зазначимо, що навколо цієї події з’явилося чимало здогадок і неточностей. Деякі автори стверджують, що підступи до Києва захищав лише студентський загін (300 осіб), який повністю загинув (вище командування та старшини нібито кинули його напризволяще). Підкреслюючи велике морально-політичне значення бою під Крутами, В. Прохода у статті “Вождь та військо” теж схиляється до подібних висновків. Він зазначав, що в бій проти більшовицьких військ Муравйова було кинуте “Студентський Січовий загін”, який складався зі студентів, учнів вищих класів середніх шкіл, що не вміли стріляти з рушниць, та військової школи без належного військового керівництва... В Крутах молоді юнаки, залишені без жадного проводу, власною кров’ю написали наказ всім вільним синам України боротися за правду й честь своєї нації” [12, с. 122–123].

Особливо цінними були спогади “Бій під Крутами” сотника А. Гончаренка, який безпосередньо командував цим загоном. У праці, яку було опубліковано в журналі “За державність” (1938), автор детально висвітлив перебіг подій, наголосив на значенні бою, який дав змогу іншому ешелону – Гайдамацькому Кошу під командуванням С. Петлюри – закріпитися на станції Бобринь. Хвилююча розповідь про героїзм українських юнаків слугувала потужним заходом для виховання національно-патріотичних почуттів нових поколінь. Водночас сотник спростовує звинувачення українських старшин: він свідчить, що десять старшин, які командували студентами й курсантами школи, загинули; вони “віддано керували боєм та чесно разом з молодими вояками вміли вмирати”. Автор також уточнює втрати й зауважує, що в бою загинули сорок юнаків, решту – 250 осіб – він вивів із бою до станції Бровари, де звітував С. Петлюрі про ситуацію та результати бойових дій [25].

Літописців Української революції привернула увагу також оборона Києва, вуличні бої у столиці під час ліквідації антидержавного збройного більшовицького повстання, яке вибухнуло, коли наблизилися війська Муравйова. У згаданій праці В. Прохода слушно зауважував: “Бої у Києві мали дуже велике значення, бо якраз тоді велись мирові переговори з Осередніми державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною в Бересті. Російський більшовицький уряд намагався за всяку ціну зірвати ці переговори опануванням столиці України” [12, с. 125]. Відзначимо, що Україна надіслала свою делегацію на ці переговори, і втрата столиці підірвала б її

міжнародний авторитет. Така загроза була реальною, оскільки, за твердженням В. Проходи, Центральна Рада не мала боєздатних військових частин. Зовсім іншої думки щодо стану українського війська у Києві були полковники В. Євтимович і О. Думін. За підрахунками сучасного дослідника Я. Тинченка, у підпорядкуванні уряду 29 січня 1918 р. – день початку більшовицького заколоту – були полки: Богданівський (300 багнетів), Полуботківський (200), Богунський (95), Гордієнківський (400), Січковий курінь Є. Коновальця (340), Вільне козацтво (близько 600) та інші частини, які загалом мали близько 2000 багнетів, артилерію й броньовики [7, с. 253–239]. Додаймо, що в Києві дислокувалося чимало інших українських частин, а також близько 15 тисяч офіцерів і солдатів Білої армії, які оголосили нейтралітет. Коли ж муравйовці увірвалися до Києва, вони знищили близько 5000 офіцерів та інших вояків, які розмовляли українською мовою.

Детальний виклад про бої за Київ надано у книзі генерала О. Удовиченка “Україна у війні за державність”. Саме його Гайдамацький Кіш штурмував Арсенал, унаслідок штурму в бою загинуло 60 старшин і козаків. Автор спростовує більшовицький міф про знищення усіх оборонців Арсеналу: “Коли наша піхота зайняла старі попередні позиції, несподівано у вікнах Арсеналу замаячили білі прапори, – зазначав він. – Арсенальці вирішили капітулювати. Здалося їх до 1500 людей. Головачі їхні встигли вночі втекти. Арсенальців арештовано і відправлено до в’язниці “Косий капонір” при Київській фортеці” [26].

Найправдивіше події відтворили безпосередні учасники боїв за Київ. Одним із них був відомий військовий історик Василь Кучабський, старшина куріня Січових Стрільців, якому належить чи не головна заслуга у розгромі повсталих більшовиків. Саме Січові Стрільці охороняли провід Центральної Ради і уряд, очистили від повстанців центр міста: райони вулиці Великої Володимирської, Андріївського спуску, Софіївського майдану, Михайлівського монастиря, Поділ. “Своїм виступом 29 січня у київських боях, – слушно відзначав автор, – Січові Стрільці врятували не лише життя членів уряду й Центральної Ради, що все ще радила чи не в повному складі, але й саму тогочасну українську державність... кінець Центральної Ради був би в тому часі на довго кінцем державницьких змагань українського народу” [8, с. 67].

Генерали О. Удовиченко, В. Петрів та В. Прохода підсумували перше збройне зіткнення Центральної Ради з більшовицькою Росією та проаналізували причини поразки при обороні Києва. У своїх працях вони дійшли одного висновку: бракувало не стільки збройної сили, скільки “найголовнішого – так важливого для збройної боротьби – керування” [12, с. 122].

Українська військова еміграція у міжвоєнний період першої половини ХХ ст. при дослідженні Української революції Доби Центральної Ради зосередила свої головні зусилля у напрямі вивчення процесу військового будівництва та національно-визвольної боротьби Української армії за долю УНР. Вони предметно студіювали Всеукраїнські військові з’їзди, українізацію російської армії, утворення воєнного відомства, формування перших частин Української Армії, перші бої із більшовицькими військами на Правобережжі у грудні 1917 року, бойові дії українського війська при обороні Києва у січні–лютому 1918 року, бій під Крутами та вуличні бої у столиці, під час ліквідації антидержавного збройного більшовицького повстання на Арсеналі.

Найбільший інтерес серед великої кількості військово-історичних праць, присвячених Українській революції Доби Центральної Ради, становлять “Вождь та військо” В. Проходи, “Спогади про український рух у ХІІ російській армії в 1917 році” В. Савченка, “Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 р. у м. Києві на фоні політичної ситуації того часу” М. Падалки, “Головний Отаман Симон Петлюра й Армія УНР” В. Сальського, “1917 рік” та “Початки національного війська” В. Кедровського, “На Україні 1917–1918” М. Омеляновича-Павленка, “Спомини з часів української революції (1917–1921)” В. Петріва, “Перша боротьба за Київ” та “Україна у війні за державність” О. Удовиченка, “Бій під Крутами” А. Гончаренка.

Ще дискусійніше розглядалося в еміграційному середовищі військово-будівництво в Українській державі П. Скоропадського, який взяв на службу багатьох фахівців з царської армії. Власне прихильники гетьмана, як, зрештою, і військові історики Червоної армії, найактивніше критикували зовнішню та внутрішню політику Гетьманату, його кадрову політику у військовій сфері.

1. Кондратюк К. Дослідження історії Української революції 1917– поч. 1918 рр. вченими в еміграції / К. Кондратюк, П. Білян // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – 417 с. 2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко. – К.: Просвіта, 1999. – 612 с. 3. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – Вінніпег, 1972. – № 3–4. – 463 с. 4. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. – Львів: Світ, 1994. – 512 с. 5. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках: Історіографія та джерела. – К.: Аквилон-прес, 2000. – 315 с. 6. Історія українського війська. – Львів: Світ, 1992. – 712 с. 7. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.: Просвіта, 1996. – 378 с. 8. Історія Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 413 с. 9. Дашкевич Я. Дорогами української Кліо: Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1996. – Вип. VIII. – С. 54–55. 10. Кревецький І. Українська мемуаристика, її сучасний стан і значення. – Кам'янець: Вид. “Стрільця”, 1919. – 32 с. 11. Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари? – Відень: Гамойн, 1921. – 34 с. 12. Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Прага, 1930. – С. 109–149. 13. Савченко В. Спогади про український рух у XII російській армії в 1917 році // За державність. – Каліш, 1929.– Збірник I. – С. 48. 14. Россия в мировой войне 1914–1918 (в цифрах). – М.: Госиздат, 1925. – С. 4. 15. Курас И. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Либідь, 1978. – С. 157. 16. Падалка М. Виступ полуботківців 4–6 липня 1917 р. у м. Києві на фоні політичної ситуації того часу // До зброї. – 1920. – 36. I. – С. 74. 17. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра й Армія УНР // Табор. – Каліш, 1927. – Ч. 3. – С. 3. 18. Кедровський В. 1917 рік. – Вінніпег: Вид. Д. Микитюк, 1948. – С. 213. 19. Думін О. Українська військова і воєнна література // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1937. – Ч. 7–8. – С. 17. 20. Кедровський В. Початки національного війська // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879 – 1926). – К.: Либідь, 1992. – С. 218. 21. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–1918. – Прага: Пробоем, 1935. – С. 54. 22. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). – Ч. 1. – Львів: Червона Калина, 1927. – С. 107. 23. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ // Тризуб. – Париж, 1927. – Ч. 45. – С. 13. 24. Фіголь А. Бібліографія джерел до історії бою під Крутами // Студентський шлях. – Львів, 1933. – Ч. 1. – С. 7–11; –Ч. 2. – С. 15–23. 25. Гончаренко А. Бій під Крутами // За державність. – 1938 // Збірник 9. – С. 145–153. 26. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег: Відродження, 1954. – С. 25.